

УДК 159.96

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.230

ПРОБЛЕМА ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТА ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Щербатюк Ольга Віталіївна, старший викладач кафедри педагогіки
та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34, e-mail: oliavbc@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-5775-7878

Проблема проявів агресивності під час виконання різних видів професійної діяльності співробітників є дуже важливою. Більшість учених присвячують свої дослідження виявленню комплексу різноманітних факторів впливу професійного середовища та зміни психічних якостей співробітників, у тому числі виникненню агресивності.

Актуальність наукового вивчення агресивності у професійній діяльності обумовлена необхідністю вдосконалення системи професійного відбору та оптимізації колективної взаємодії.

Мета статті. Проаналізувати причини виникнення агресивності у професійному середовищі та дослідити особливості її проявів у професійній діяльності.

Результати дослідження. В основу статті покладено аналіз сучасних наукових даних щодо феномену агресивності, чинників виникнення й опосередкування професійної агресивності. Представлено результати теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури щодо змістовного розуміння такої соціальної форми взаємодії, як агресивність. Акцентовано увагу на проявах агресивності у професійній діяльності. Розглянуто предиктори проявів агресивної поведінки у персоналу пенітенціарної системи, що могли б мати деструктивний вплив безпосередньо на самих співробітників, їхніх колег, засуджених, а також провокувати негативне ставлення суспільства до всієї системи виконання покарань.

Висновки. Проблема підвищення агресії чітко пов'язана з особливостями індивідуального та соціального рівнів розвитку особистості. У більшості випадків це проявляється в певних наступальних тенденціях поведінки як способу вирішення проблемних питань службово-професійного характеру.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, персонал пенітенціарної системи, професійна агресивність.

DETERMINATION AND MANIFESTATION PROBLEM OF AGGRESSIVENESS IN PROFESSIONAL ACTIVITY

Shcherbatiuk Olha, Senior lecturer of the Department of Pedagogy
and Humanitarian Disciplines,

Academy of the State Penitentiary Service

(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: oliavbc@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5775-7878

The problem of aggressiveness during various types of personnel professional activity is very important. Most scientists devote their works to identifying a complex of various factors influencing the professional environment and changing the mental qualities of personnel, including the emergence of aggressiveness.

The relevance of the aggressiveness scientific study regarding to the professional activity is due to the need to improve the professional selection system and optimize collective interaction.

***The purpose** of the article is to analyze the causes of aggressiveness in the professional environment and to investigate the peculiarities of their manifestations in professional activity.*

***Research results.** The article is based on the analysis of modern scientific data on the aggressiveness phenomenon and the factors of occurrence and mediation of professional aggressiveness. The results of the theoretical analysis of the psychological and pedagogical literature regarding the meaningful understanding of such a social form of interaction as aggressiveness are presented in the article. The attention is paid on the aggressiveness manifestations in professional activity. Predictors of aggressive manifestations among the personnel of the penitentiary system were also considered, which could have a destructive effect directly on the personnel themselves, their colleagues, convicts, and also could provoke a negative attitude of society towards the entire penitentiary system.*

***Conclusions.** The problem of increased aggression is clearly related to the peculiarities of an individual and social levels of his/her own development. In most cases, this manifests itself in certain offensive tendencies of behavior as a way of solving problematic issues of an official and professional nature.*

***Key words:** aggression, aggressiveness, aggressive behavior, personnel of the penitentiary system, professional aggressiveness.*

Постановка проблеми. Сучасний світ являє собою складну систему взаємодії всіх його компонентів. Глибокі зміни в соціокультурному світогляді сучасного суспільства призводять до подальших змін у сфері гуманізму й духовних цінностей людства, що викликає порушення в особистому та професійному житті. Особливості багатьох видів професійної діяльності мають відбиток емоційного перевантаження, що провокує виникнення агресивності.

Аналізуючи загальноприйняті наукові концепції агресивності, можна дійти висновку, що вони різняться в поглядах на класифікацію та вкладають у формулювання термінів «агресія», «агресивність» і «агресивна поведінка» різний зміст залежно від мети й завдань своїх досліджень.

Те, яким чином проявляється агресивність людини, завжди є результатом складних ситуаційних чинників.

Підвищення уваги світової науки до феномену агресивності протягом останніх десятиліть стало поширюватися й на професійну сферу особистості. Важливий вплив на те, як людина проявлятиме агресію, здійснює середовище, в якому ця людина формується й розвивається. У процесі професійної діяльності у співробітників проявляються різноманітні психічні якості, у тому числі агресивність, що зумовлює особливості реагування цих осіб.

Дослідження причин виникнення агресивності та особливостей її проявів у співробітників пенітенціарної служби сприятиме розробленню заходів профілактики та корекції агресії, що дозволить запобігти проявам агресії у професійній діяльності, поліпшить психологічний клімат у колективі, дасть змогу запобігти розладам психічного здоров'я у співробітників.

Мета статті. Проаналізувати причини виникнення агресивності у професійному середовищі та дослідити особливості її проявів у професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему агресивності достатньо широко висвітлено у працях зарубіжних учених (D. R. Ames, C. A. Anderson, R. F. Baumeister та D. A. Butz, B. A. Bettencourt, M. N. Bing, F. B. Bryant та B. D. Smith, S. M. Burroughs та L. R. James, G. V. Caprara, D. F. Conner, R. J. Dollard, B. Felson, R. G. Fontaine, B. C. Frost, L. Jianghong, J. Joireman, L. A. Kirkpatrick, S. Passini).

Ознайомлення з працями українських науковців (Г. А. Гайдукевич, О. Ю. Дроздов, В. М. Крайнюк, Г. В. Ложкін, Н. В. Чеботарьов та ін.) дало змогу побачити спільну ідею, що підвищенню агресивності особистості сприяє тривалий і систематичний вплив на неї психологічних, соціальних, правових, екологічних та інших чинників.

Феномен агресивної поведінки вивчали багато сучасних науковців через призму різних чинників: схильність до ризику (О. С. Дронова), особливості самооцінки (М. А. Пирлик), співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій (З. Г. Спринська), формування саморегуляції (Н. О. Мельниченко).

Зосереджували увагу на проявах агресивності у професійній діяльності у своїх дослідженнях А. О. Молдованова (серед учителів), Ю. А. Підлісний (у військовослужбовців), К. А. Овсянко (у жінок-керівників), О. М. Цільмак (у працівників органів внутрішніх справ). І. С. Мазоха досліджувала психологічні детермінанти агресивності особистості у студентів вищого педагогічного навчального закладу. В юридичній психології Р. І. Сірко та В. І. Слободяник вивчали вплив зовнішніх і внутрішніх психологічних факторів на формування агресивної поведінки курсантів вищих навчальних закладів Міністерства надзвичайних ситуацій.

Нині в науковій сфері здійснюються поступальні кроки до вивчення професійної агресивності. Читке розуміння змісту цієї категорії в Україні виклав у своїй монографії Є. В. Тополов. Однак, попри глибоке вивчення професійної агресивності, недостатньо вивченою залишається проблема проявів агресивності у співробітників пенітенціарної служби.

Виклад основного матеріалу. Агресивність у науковій літературі визначається як емоційний стан і риса характеру особистості, одна з форм реагування людини на різноманітні несприятливі у фізичному і психічному сенсі життєві ситуації, які викликають імпульсивність активності поведінки, афективність переживання – гнів, злість, прагнення заподіяти іншому фізичну чи моральну травму та інші подібні стани. Агресивність може бути формою зняття внутрішньої напруги, а також одним зі способів розв’язання проблем. Агресивність є набутою властивістю людини, продуктом її соціалізації. Ця властивість людської психіки необхідна в певних межах у творчій діяльності, допомагає індивіду долати і руйнувати перешкоди на шляху до досягнення мети [5, с. 273–274].

З поняттям «агресивність» тісно пов’язане поняття «агресія», тобто реакція, яка завдає шкоду іншому організму.

У «Великому психологічному словнику» поняття агресія визначається як «мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам (правилам) існування людей у суспільстві, яка завдає шкоди об’єктам нападу, яка завдає фізичної шкоди людям або викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, відчуття напруженості, страху, пригніченості і т. ін.)» [4].

Перше науково визначене поняття агресії сформулював J. Dollard: «Агресія – це будь-яка поведінка, спрямована на іншу особу з наміром термінового (безпосереднього) спричинення шкоди» [3, с. 11].

R. Baron та D. Richardson дали найбільш узагальнене визначення феномену агресії, де вона являє собою «форму будь-якої поведінки, спрямованої на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження із собою» [3, с. 18].

Поняття людської агресії не завжди виявляється у прямому поведінковому аспекті. Як зазначає А. І. Харченко, це позбавляє можливості розглянути явно агресивні за змістом, але такі, що не завжди виявляються в прямому поведінковому реагуванні, феномени, прояви яких можна побачити в думках, образах, фантазіях, художніх образах і актах творчості [9].

Прояви агресивності як властивості особистості відображаються в агресивній поведінці. Барбара Крейхі стверджує, що основним мотивом агресивної поведінки може бути або бажання завдати шкоду іншій людині (ворожа агресія), або прагнення досягти певної навмисної мети за допомогою агресивного вчинку (інструментальна агресія). Ці два види агресії можуть збігатися [3, с. 19].

У «Психологічному словнику» В. В. Сіяньського та О. П. Сергеєнкової дано визначення агресії як дії або системи дій людини, мотивом яких є заподіяння комусь або чомусь шкоди. Саме наявність мотиву необхідна для психологічної класифікації дій людини як агресивних.

Основні форми агресії:

– агресія вербальна – прояв негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погрози, докори, прокльони, лайка, насміхання);

– агресія інструментальна – агресивна поведінка, коли агресивні дії не є самоціллю, вираженням емоційних станів: мета дій суб'єкта, що проявляє агресію, – нейтральна, агресія застосовується лише як засіб досягнення якоїсь мети;

– агресія непрямая – обхідними шляхами спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти), а також агресія, яка ні на кого не спрямована (вибухи люті, що проявляються в крику, тупотінні ногами, битті кулаками об стіл тощо);

– агресія фізична – використання фізичної сили проти інших осіб, напади на інших [5, с. 273–274].

Як вважає О. Б. Бовть, прояви агресії мають таку класифікацію:

1. Вербальна агресія – людина висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи.

2. Фізична агресія – людина виражає свою агресію щодо іншої особи із застосуванням фізичної сили.

3. Предметна агресія – людина зриває свою агресію на навколишніх предметах.

4. Емоційна агресія – у людини виникає емоційне відчуження під час спілкування з іншою особою, супроводжуване підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю.

5. Самоагресія – людина не перебуває в мирі та злагоді із собою, у неї відсутні або ослаблені механізми психологічного захисту, вона виявляється беззахисною в агресивному середовищі [1].

У дослідженнях К. Ю. Гутник показано залежність компонентів агресії від рівня задоволеності життям та професійної реалізації, а також мотивації влади. Підкреслюється, що задоволеність життям та професійна реалізація впливають на ворожість. Перенасичення високоагресивним контентом спричиняє десенсибілізацію (нечутливість до слабких стимулів). Вербальна агресія, що може проявлятися в діапазоні від саркастичного вислову до крику, значимо впливає на емоційний стан того, на кого спрямована, а також усього колективу [2, с. 72–76].

Ґрунтовне вивчення проблеми професійної агресивності було здійснене Є. В. Тополовим, який виявив, що втома на роботі та невдоволення власною професійною діяльністю є основними чинниками виникнення агресивної поведінки. Аналізуючи діяльність менеджерів, вищезгаданий учений довів, що більш ефективні фахівці у процесі своєї професійної діяльності виконують несподівані і складні завдання та схильні нижче оцінювати ступінь власної втоми і навантаження на роботі.

На думку Є. В. Тополова, основним показником проявів агресивності у професійній взаємодії фахівця є особистісно-професійні чинники, які пов'язані з різним ступенем особистісно-професійної неспроможності й, зокрема, можуть полягати у:

- неможливості належною мірою виконувати професійні функції;
- нездатності інтегрувати досвід, знання, навички, вміння як власні, так і підлеглих;
- неспроможності організувати власну роботу й роботу колег, підлеглих;
- недостатньому розвитку професійно важливих особистісних якостей;
- нездатності швидко пристосовуватися до швидких змін у суспільстві та нових професійних вимог;
- професійній некомпетентності;
- порушеннях у структурі професійної мотивації;
- порушеннях цілісності «Я-концепції»;
- пасивності й асоціальності та ін. [6, с. 61].

У дослідженнях А. О. Молдованової проаналізовано зв'язок між проявами педагогічної агресії та факторами, які впливають на її виникнення, і виявлено, що незадоволеність учителів результатами своєї праці може бути причиною більш вираженої схильності до фізичної агресивності. Чим вища самооцінка, тим нижча ймовірність прояву всіх форм і показників агресії, особливо образливості. Імовірність прояву агресії вчителів у професійній діяльності підвищують такі фактори: синдром «професійного вигорання», екстернальний тип суб'єктивного контролю, незадоволеність роботою, низький рівень особистісної зрілості, низький самоконтроль, емоційна нестійкість, домінантність, схильність до переживання, почуття провини, низька самооцінка.

У дослідженнях Ж. П. Вірної серед співробітників митної служби спостерігається більш пильне ставлення до колег, ніж до себе, це аргументовано тим, що співробітники більшою мірою орієнтовані на контроль і самоконтроль, відповідальність і мобільність. Емоційно напружені умови праці переважно «зациклені» на обов'язковому досягненні цілей організації загалом, повністю блокуючи професійну реалізацію фахівців з їхніми власними цілями й інтересами.

На думку дослідників І. М. Ушакової та Ю. В. Дмитро, які займалися вивченням агресивності через призму факторів, що визначають ефективність професійної діяльності працівників

Державної служби України з надзвичайних ситуацій, агресивність може виявлятися адаптивним та стимулюючим фактором під час виконання професійних обов'язків [7], [8, с. 60–63].

З огляду на аналіз проявів агресивності у професійній діяльності співробітників різних сфер можна виявити, що тією чи іншою мірою прояви цього феномену є способом вирішення проблемних питань. Дуже часто особистість, схильна до агресії, отримує імпульс з навколишнього середовища і відповідає агресивною поведінкою як єдино можливим для неї способом реагування. Згідно з цим викликають зацікавлення дослідження Р. Райана, який вважає, що агресивну поведінку можна розглядати як катарсис, однак зниження напруги відбувається шляхом спрямування агресивності на людину, яка першою її проявить.

Незважаючи на різнобічне вивчення проблеми агресивності в різних сферах людської життєдіяльності та професійного становлення, досі залишаються не дослідженими психологічні чинники проявів професійної агресивності співробітників пенітенціарної системи.

Специфіка роботи персоналу пенітенціарної системи характеризується низкою особливостей: підвищена стресогенність, висока соціальна значущість, робота зі спецконтингентом, численні контакти, психоемоційні та фізичні навантаження, що накладає відбиток на професійну самоідентифікацію співробітників. А це зумовлює вплив на їхню поведінку та закономірно призводить до різноманітних проявів агресивності.

Практично у кожного працівника пенітенціарного закладу існує психологічний бар'єр, пов'язаний з толерантним ставленням до засуджених, який або ігнорується, або приховується і не знаходить адекватного прояву у професійній діяльності [10].

Ми поділяємо думку науковця Є. В. Тополова, що рівень особистісної агресивності є одним із чинників професійної агресивності, на яку теж впливають вік, стать і стаж роботи. Також вважається, що в період 15–20 років стажу відбувається зниження загальної агресивності, аутоагресії та ворожості.

Варто зауважити, що важливе значення в діяльності працівників пенітенціарних закладів має їхня емоційна налаштованість, яка безпосередньо впливає на характер виробничих сто-

сунків, на перспективу професійних прагнень, а також на безпеку людей, які працюють із засудженими. Сфера діяльності таких осіб вимагає від них стресостійкості, високої емоційної саморегуляції, суворої регламентації діяльності та службової взаємодії [10, с. 133–137].

Висновки. Отже, проведений теоретичний аналіз наукової літератури та узагальнення підходів учених до тлумачення проявів агресивності у професійній діяльності дав змогу встановити, що проблема підвищення агресії спровокована особливостями індивідуального та соціального рівнів розвитку. У більшості випадків це проявляється в певних наступальних тенденціях поведінки як способу вирішення проблемних питань.

Розроблення заходів профілактики агресивності у професійній діяльності є важливим та перспективним чинником для збереження кадрового потенціалу пенітенціарної системи. Негативні наслідки проявів агресивності серед співробітників можуть бути зменшені шляхом навчання працівників навичок ефективного ділового спілкування, стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях та підвищенню стресостійкості.

Список використаних джерел

1. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції у молодших школярів : дис...канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2000. 265 с.
2. Гутник К. Ю. Особистісно-професійна деформація педагога: аспект агресивності. *Молодий вчений*. 2017. № 2 (42). С. 72–76.
3. Крейхи Б. Социальная психология агрессии. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 19.
4. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. Санкт-Петербург : Прайм Еврознак, 2006. 672 с. URL: <https://dereksiz.org/boris-gurevich-mesheryakov-vladimir-petrovich-zinchenko-boles.html> (дата звернення: 25.08.2022).
5. Сиявський В. В., Сергєєнкова О. П. Психологічний словник / ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. С. 273–274.
6. Тополов Є. В. Професійна агресивність особистості : монографія. Київ : Видавничий дім Слово, 2011. 400 с.
7. Ушакова І. М., Дмитро Ю. В. *Агресивність як один з факторів, що визначають ефективність професійної діяльності працівників ДСНС* : матеріали наук.-практ. конф. ХНУ ПС ім. І. Кожедуба, Харків, 30 червня 2017 р. С. 60–63.

8. Ушакова І. М., Дмитро Ю. В. Особливості агресивності працівників ДСНС на етапах професіоналізації. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/5504> (дата звернення: 27.08.2022).

9. Харченко А. И. Системный анализ явления агрессии человека. Москва : Herwy, 1995. 77 с.

10. Шкраб'юк В. С., Млиниська М. М. Профілактика емоційного вигорання як умова психологічного благополуччя працівників пенітенціарних закладів. *Молодий вчений*. 2017. №7 (47). С. 133–137.

References

1. Bovt, O. B. (2000), Aggressive reactions and ways of their correction in younger schoolchildren : PhD Thesis, Kharkiv.

2. Gutnyk, K. Yu. (2017), Personal and professional deformation of the teacher: aspect of aggressiveness, *Young scientist*, № 2 (42).

3. Kreihy, B. (2003), Social psychology of aggression, Peter, St. Petersburg.

4. Meshcheriakov, B. G. and Zinchenko, V. P. (2006), Big psychological dictionary, Prime Eurosign, St. Petersburg, available at: <https://dereksiz.org/boris-gurevich-mesheryakov-vladimir-petrovich-zinchenko-boles.html> (accessed 25 August 2022).

5. Pobirchenko, N. A. (2007), Psychological dictionary, Scientific World, Kyiv, pp. 273–274.

6. Topolov, Ye. V. (2011), Professional aggressiveness of the individual: monograph, Publishing House Word, Kyiv.

7. Ushakova, I. M. and Dmitro, Yu. V. (2017), *Aggressiveness as one of the factors that determine the effectiveness of the professional activity of employees of the State Emergency Service* : materials of the scientific and practical conference of Ivan Kozhedub Kharkiv University of Air Force (Kharkiv, 30 June 2022), pp. 60–63.

8. Ushakova, I. M. and Dmitro, Yu. V. Peculiarities of the aggressiveness of employees of the State Emergency Service at the stages of professionalization, available at: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/5504> (accessed 25 August 2022).

9. Kharchenko, A. I. (1995), Systemic analysis of the phenomenon of person-to-person aggression, Herwy, Moscow.

10. Shkarbiuk, V. S. and Mlynyska, M. M. (2017), Prevention of emotional burnout as a condition of psychological well-being of employees of penitentiary institutions, *Yong Scientist*, № 7 (47), pp. 133–137.